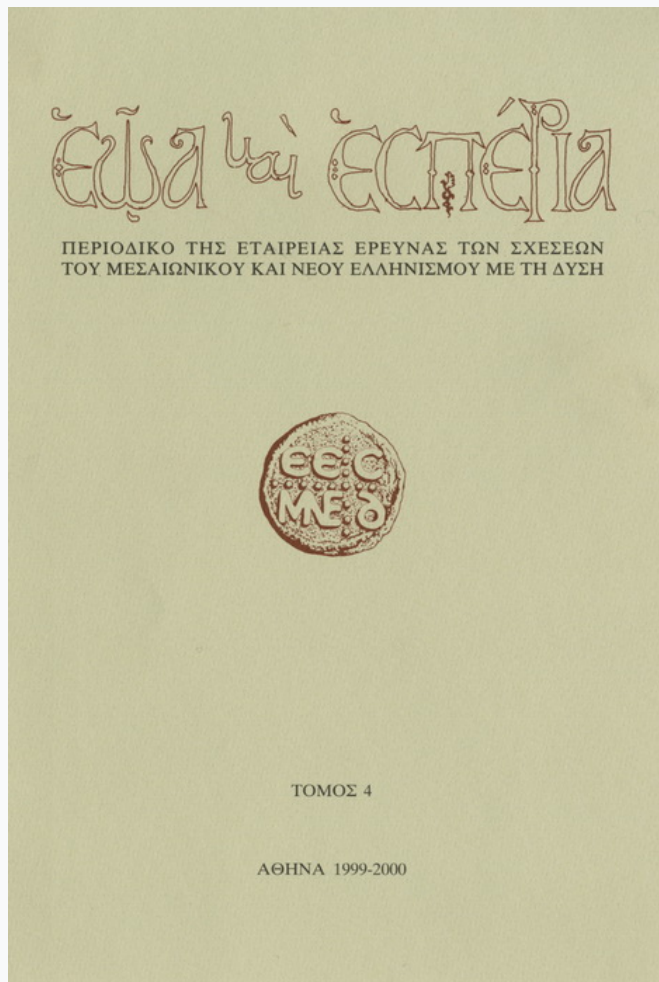

Eoa kai Esperia

Vol 4 (2000)

ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΕΣ ΖΥΜΩΣΕΙΣ ΣΤΗ ΒΕΝΕΤΟΚΡΑΤΟΥΜΕΝΗ ΖΑΚΥΝΘΟ ΚΑΙ Ο «ΚΟΣΜΟΣ» ΕΝΟΣ ΚΑΘΟΛΙΚΟΥ ΙΕΡΟΚΗΡΥΚΑ ΤΟ 1640

ΜΑΡΙΑ ΣΠΑΝΟΥ, ΣΤΑΘΗΣ ΜΠΙΡΤΑΧΑΣ

doi: [10.12681/eaesperia.50](https://doi.org/10.12681/eaesperia.50)

To cite this article:

ΣΠΑΝΟΥ Μ., & ΜΠΙΡΤΑΧΑΣ Σ. (2000). ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΕΣ ΖΥΜΩΣΕΙΣ ΣΤΗ ΒΕΝΕΤΟΚΡΑΤΟΥΜΕΝΗ ΖΑΚΥΝΘΟ ΚΑΙ Ο «ΚΟΣΜΟΣ» ΕΝΟΣ ΚΑΘΟΛΙΚΟΥ ΙΕΡΟΚΗΡΥΚΑ ΤΟ 1640. *Eoa Kai Esperia*, 4, 46–66.
<https://doi.org/10.12681/eaesperia.50>

ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΕΣ ΖΥΜΩΣΕΙΣ ΣΤΗ ΒΕΝΕΤΟΚΡΑΤΟΥΜΕΝΗ ΖΑΚΥΝΘΟ ΚΑΙ Ο «ΚΟΣΜΟΣ» ΕΝΟΣ ΚΑΘΟΛΙΚΟΥ ΙΕΡΟΚΗΡΥΚΑ ΤΟ 1640*

Μετά την αντιμεταρρυθμιστική σύνοδο του Trento (1545-1563), η προσπάθεια που είχε ξεκινήσει η ρωμαϊκή εκκλησία για να αντιμετωπίσει τις νέες θρησκευτικές ιδέες της προτεσταντικής Μεταρρύθμισης, και ειδικότερα τις «αιρετικές» δοξασίες του Λούθηρου και του Καλβίνου, κλιμακώνεται σταδιακά με την εφαρμογή των αποφάσεων της συνόδου και με την ίδρυση και τη στράτευση μιας σειράς υπηρεσιών, οργανισμών και θρησκευτικών ταγμάτων για την εφαρμογή των σχεδίων της Αγίας Έδρας¹. Ανάλογη κίνηση πραγματοποιείται για την προσέγγιση και την υπαγωγή των ορθόδοξων πληθυσμών της Ιταλίας και του ελληνικού χώρου στην παπική δικαιοδοσία. Στα πλαίσια αυτά, ιδρύεται η *Gongregazione per la riforma dei Greci viventi in Italia* (1573)², συστήνεται το Ελληνικό Κολλέγιο της Ρώμης (1577)³, σημειώνονται επανειλημμένες ενέργειες για την αποστολή παπικού επισκέπτη (*visitatore apostolico*) στις ελληνικές βενετοκρατούμενες περιοχές της Ανατολής (1581, 1597)⁴, συζητείται η εφαρμογή του νέου ημερολογίου, του γρηγοριανού (1580-1588)⁵, και επιχειρούνται η τύπωση και διάδοση βιβλίων με σκοπό την κατα-

* Το άρθρο αποτελεί επεξεργασμένη μορφή ανακοίνωσης που εκφωνήθηκε στο διεθνές συνέδριο με τίτλο «Άγιοι και εκκλησιαστικές προσωπικότητες στη Ζάκυνθο» (Ζάκυνθος, 6-9 Νοεμβρίου 1997).

1. Για τη σύνοδο του Trento, βλ. το θεμελιώδες έργο του H. JEDIN, *Storia del Concilio di Trento*, 4 τόμοι, Brescia 1974-1988.
2. V. PERI, *La Congregazione dei Greci e i suoi primi documenti*, *Studia Gratiana* 13 (1967) 131-256 (=Collectanea Stephan Kuttner). Ο ΙΔΙΟΣ, *Chiesa latina e Chiesa greca nell'Italia posttridentina* (1564-1596), *La Chiesa greca in Italia dall'VIII al XVI secolo*, *Atti del I Convegno Storico Interecclesiale*, I (Bari, 30 aprile-4 maggio 1969), Padova 1973 (= Italia Sacra, 20), σ. 271-469· Ο ΙΔΙΟΣ, *Chiesa romana e «rito» greco*. G. A. Santoro e la Congregazione dei Greci (1566-1596), Brescia 1975.
3. Z. N. ΤΣΙΡΠΑΝΑΗΣ, *Το Ελληνικό Κολλέγιο της Ρώμης και οι μαθητές του 1576-1700. Συμβολή στη μελέτη της μορφωτικής πολιτικής του Βατικανού*, Θεσσαλονίκη 1980· *Il Collegio Greco di Roma. Ricerche sugli alunni, la direzione, l'attività*, επιμ. Α. FYRIGOS, Roma 1983.
4. Για την προσπάθεια υλοποίησης αυτών των αποστολικών επισκέψεων (*visite apostoliche*), βλ. Z. N. ΤΣΙΡΠΑΝΑΗΣ, *Από την φιλορθόδοξη πολιτική της Βενετίας στην Ελληνική Ανατολή* (Ανέκδοτα έγγραφα των ετών 1581-1597), *Επετηρίς Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών* 39-40 (1972-1973) 296-298, 305-306, 309-310.
5. Οι διαπραγματεύσεις που έγιναν ανάμεσα στον πατριάρχη Ιερεμία Β' τον Τρανό και στον πάπα Γρηγόριο ΙΓ' (1582-1584) τελικά ναυάγησαν. Ύστερα από αλλεπάλληλες παρασημασμένες ενέργειες και αποστολές πρεσβείων, το 1588 η βενετική Γερουσία θα αποφασίσει τη διατήρηση του παλιού ημερολό-

πολέμηση του ορθόδοξου δόγματος στις ίδιες περιοχές⁶, επαναλαμβάνονται οι συζητήσεις για την ένωση των δύο εκκλησιών (1590)⁷ κ.ά. Παράλληλα, στα πρώτα χρόνια της Αντιμεταρρύθμισης (1565-1585), η δραστηριότητα της βενετικής Ιεράς Εξέτασης –όπως άλλωστε και των υπόλοιπων καθολικών κρατών– βρίσκεται σε έξαρση με σκοπό την πάταξη και την παντελή αποβολή των προτεσταντικών ιδεών από τα βενετικά εδάφη· δε λείπουν βέβαια και οι περιπτώσεις προσαγωγής από μων από το βενετοκρατούμενο ελληνικό χώρο είτε στο ιεροεξεταστικό δικαστήριο που έδρευε στην πόλη της Βενετίας, είτε σε ανάλογα τοπικά ιεροδικεία (λ.χ. στην Κρήτη και στη Ζάκυνθο)⁸. Τέλος, επιστρατεύεται το νεοσύστατο τάγμα των πιστών στον πάπα ιησουιτών και επιχειρείται η ίδρυση ιησουιτικών κολλεγίων στην Κύπρο, στην Κρήτη και στα νησιά του Αιγαίου (1560 κ.ε.). Την πορεία των τελευταίων θα ανακόψει το 1606 η Βενετία, όταν θα αποφασίσει τη βίαιη εκδίωξή τους από την επικράτειά της, σε μια προσπάθεια να αντιδράσει στον πνευματικό αποκλεισμό (*Interdetto*) που της είχε επιβάλει ο πάπας Παύλος Ε' (1606) και να περιορίσει τον παπικό παρεμβατισμό στο κράτος της⁹.

Η αντιμεταρρυθμιστική πορεία της καθολικής εκκλησίας θα συνεχιστεί με περισσότερο δραμική κατά τη διάρκεια του 17ου αιώνα. Μάλιστα το 1622, ο πάπας Γρηγόριος ΙΕ' θα ιδρύσει την *Congregazione «de Propaganda Fide»*, σε μια προσπάθεια να δώσει νέα πνοή στον αγώνα για τη διάδοση της καθολικής πίστης¹⁰. Από τότε και στο εξής, καθολικοί μοναχοί από διάφορα θρησκευτικά τάγματα (καπουτσίνιοι, αυγουστινιανοί, ιησουίτες κ.ά.) θα κατακλύσουν τη βαλκανική χερσόνησο και θα εργαστούν για την τόσο ιερή γι' αυτούς υπόθεση¹¹.

γιου στην Κέρκυρα, στην Κεφαλονιά και στη Ζάκυνθο (V. PERI, *Due date un'unica Pasqua. Le origini della moderna disparità liturgica in una trattativa ecumenica tra Roma e Costantinopoli (1582-1584)*, Milano 1967· Z. N. ΤΣΙΡΠΑΝΑΗΣ, *Από την φιλορθόδοξη πολιτική*, ό.π., σ. 299-300, 306-309).

6. Z. N. ΤΣΙΡΠΑΝΑΗΣ, *Από την φιλορθόδοξη πολιτική*, ό.π., σ. 301-304, 310-311.

7. Πρόκειται για τις επαφές που είχε ο μητροπολίτης Φιλαδελφείας Γαβριήλ Σεβήρος με τον ιεροεξεταστή στη Βενετία fra' Stefano da Cento, τον *savio all'eresia* Federico Contarini και τον γραμματέα του δικαστηρίου της Ιεράς Εξέτασης στη Βενετία Lorenzo Massa και οι οποίες δεν καρποφόρησαν (G. FEDALTO, *Ricerche storiche sulla posizione giuridica ed ecclesiastica dei greci a Venezia nei secoli XV e XVI*, Firenze 1976, σ. 104-107, 138-145· J. BALL, *The Greek Community in Venice: 1470-1620* (thesis submitted for the Degree of Doctor of Philosophy at the University of London), London 1984, σ. 75-76).

8. Για μια εκτεταμένη διαπραγμάτευση του ζητήματος, βλ. Σ. Δ. ΜΠΙΡΤΑΧΑΣ, *Η δικαιοδοσία της Ιεράς Εξέτασης στους ελληνορθόδοξους Βενετούς υπηκόους και ο Paolo Sarpi*, *Ανθή Χαρίτων*, επιμ. Ν. ΠΑΝΑΓΙΩΤΑΚΗΣ, Βενετία 1999, σ. 411-438.

9. Για το *Interdetto*, τη δράση και την τύχη των ιησουιτών στο βενετικό κράτος, βλ. τις εργασίες του τόμου *I Gesuiti e Venezia. Momenti e problemi di storia veneziana della Compagnia di Gesù, Atti del Convegno di Studi (Venezia, 2-5 ottobre 1990)*, επιμ. M. ZANARDI, Padova 1994.

10. Για την ίδρυση της *Congregazione «de Propaganda Fide»*, βλ. J. METZLER, *Foundation of the Congregation «de Propaganda Fide» by Gregory XV, Sacrae Congregationis de Propaganda Fide memoria rerum*, τ. I/1 (1622-1700), Rom-Freiburg-Wien 1972, σ. 79-111.

11. Στα αρχεία της Προπαγάνδας, καθώς και στα αρχεία των διάφορων θρησκευτικών ταγμάτων στη Ρώ-

Την ίδια εποχή στον ιόνιο χώρο, η Ζάκυνθος βρίσκεται στο στόχαστρο της καθολικής Προπαγάνδας, καθώς Άγγλοι, Φλαμανδοί κ.ά., έμποροι ή εμπορικοί αντιπρόσωποι από τις μεταρρυθμισμένες χώρες, συρρέουν στο νησί, εκμεταλλεόμενοι τη σημαντική οικονομική του θέση¹². Αυτοί, λόγω της επαφής τους με το τόπιο στοιχείο, θα μπορούσαν να ζημιώσουν τα σχέδια της ρωμαϊκής εκκλησίας με τη διάδοση των λουθηρανικών και καλβινιστικών ιδεών που έφεραν μαζί τους, όπως τουλάχιστον υποστηρίζουν στις εκθέσεις τους προς την Προπαγάνδα ή στην αλληλογραφία τους οι λατίνοι ιεράρχες και απεσταλμένοι στη Ζάκυνθο¹³. Οι φόβοι των καθολικών εντείνονται περισσότερο με την άνοδο από τη μια του Κύριλλου Λούκαρι –που φαίνεται να προσεγγίζει τους καλβινιστές– στον πατριαρχικό θρόνο της Κωνσταντινούπολης και με την αναγόρευση από την άλλη σε αρχιεπίσκοπο Κεφαλονιάς και Ζακύνθου του φίλου του Νικόδημου Μεταξά, μιας προσωπικότητας που με τη δράση του αναστάτωσε τη θρησκευτική και πολιτική ζωή της Ζακύνθου¹⁴.

Μέσα σε αυτό το κλίμα, ο ιεροκήρυκας (predicatore)¹⁵ Giovanni Gregorio di

---

μη υπάρχει άφθονο ανέκδοτο υλικό για τη δράση των καθολικών μισιονάριων στον ελληνικό χώρο. Και παρά το γεγονός ότι η σχετική ελληνική και ξένη βιβλιογραφία είναι πολύ πλούσια, αυτή έχει εστιάσει το ενδιαφέρον της κυρίως στα αιγαιοπελαγίτικα νησιά και στον ηπειρωτικό ελληνικό χώρο. Εμείς περιοριζόμαστε εδώ στην παράθεση των λιγοστών εργασιών που αναφέρονται στις ιεραποστολές της ρωμαϊκής εκκλησίας στα ιόνια νησιά: G. HOFMANN, Apostolato dei gesuiti nell'Oriente greco, *Orientalia Christiana Periodica* 1 (1935) 139-163· Ο ΙΔΙΟΣ, La Chiesa cattolica in Grecia (1600-1830). I. Isole Ionie, Peloponneso, Creta, Santorino, *Orientalia Christiana Periodica* 2 (1936) 164-190· Γ. Η. ΠΕΝΤΟΓΑΛΟΣ, Βραχεία έκθεση για τα εκκλησιαστικά της Κεφαλονιάς και της Ιθάκης στα μέσα του ΙΖ' αιώνα από τον απεσταλμένο της Propaganda Fide Gebriel Angelo Rossi, *Δωδώνη* 21, τεύχος 1 (1992), 509-519· Γ. Δ. ΠΑΓΚΡΑΤΗΣ, Οι μονές των Φραγκισκανών Κοινοβιακών στα Βενετοκρατούμενα Επτάνησα, *Κεφαλληνιακά Χρονικά* 8 (1999) 111-130.

12. Για τη σημαντική εμπορική θέση της Ζακύνθου και της Κεφαλονιάς, βλ. μεταξύ άλλων L. AUGLIERA, Libri, politica, religione nel Levante del Seicento. La tipografia di Nicodemo Metaxas primo editore di testi greci nell'Oriente ortodosso, Venezia 1996, σ. 131, σημ. 13.
13. Βλ. λ.χ. την επιστολή του λατίνου επίσκοπου Ζακύνθου Francesco Gozzadino (1654-1673) προς τη βενετική Γερουσία (Γ. Η. ΠΕΝΤΟΓΑΛΟΣ, Λατίνοι επίσκοποι Κεφαλονιάς-Ζακύνθου (αναθεωρημένος κατάλογος-νεώτερα στοιχεία), *Δελτίο Αναγνωστικής Εταιρίας Κερκυράς* 11 (1974) 165-166· BIBLIOTECA DEL MUSEO CIVICO CORRER DI VENEZIA, Mss. Provenienze Diverse, 567c, fasc. 3).
14. Τα γεγονότα αυτά εντάσσονται μέσα στο γενικότερο κλίμα ανταγωνισμού ανάμεσα στους καθολικούς και στους προτεστάντες για να προσελκύσουν στη σφαίρα επιρροής τους τους ορθόδοξους πληθυσμούς της βαλκανικής χερσονήσου στις αρχές του 17ου αιώνα. Ένας ανταγωνισμός που ενισχύεται ακόμα περισσότερο από τις παρεμβάσεις και τα διαπλεκόμενα συμφέροντα της ευρωπαϊκής διπλωματίας. Βλ. σχετικά, G. HERING, Οικουμενικό Πατριαρχείο και ευρωπαϊκή πολιτική 1620-1638, μτφρ. Δημοσθένης Κούρτοβιχ, Αθήνα 1992. Για το Μεταξά θα γίνει λόγος παρακάτω.
15. Για τους *predicatori*, το κήρυγμα, την εξέλιξη του κατά τη διάρκεια των αιώνων, καθώς και για τους κυριότερους εκπροσώπους του είδους στη Δύση, βλ. R. PENELLO, λήμμα Oratoria sacra, *Enciclopedia Cattolica*, τ. 9, Firenze 1952, σ. 181-194, όπου και σχετική βιβλιογραφία· επίσης, Κ. Φ. ΖΑΡΙΔΗ, Ο Μέγας Πρωτοπαπίας Κερκυράς Αλέξιος Ραρτούρος λόγιος του 16ου αι. (1504-1574), *Κέρκυρα* 1995, σ. 152 κ.ε., για το κήρυγμα στη Δύση (14ος-16ος αι.). Για την άνθηση της εκκλησιαστικής ρητορικής στην

Gesù Maria, αυγουστινιανός ανυπόδητος (agostiniano scalzo)¹⁶ και απεσταλμένος της Προπαγάνδας, φτάνει στη Ζάκυνθο, όπου περνά τη Μ. Σαρακοστή¹⁷ του 1640, κηρύττοντας τα δόγματα της ρωμαϊκής εκκλησίας σε λατινικούς και ορθόδοξους ναούς του νησιού και αναθεματίζοντας τις καλβινιστικές δοξασίες. Στην πορεία της διερεύνησης θα παρακολουθήσουμε τη δραστηριότητά του στο σύντομο αυτό χρονικό διάστημα βασιζόμενοι σε στοιχεία που ο ίδιος μας παραθέτει. Η έκθεση που υποβάλλει το Μάιο του ίδιου έτους στο γραμματέα της Προπαγάνδας καρδινάλιο Antonio Barberini¹⁸ φαίνεται να εισάγει νέα δεδομένα στα χρονικά των καθολικών ιεραποστολών στα Ιόνια νησιά· δεδομένα που θα πρέπει να εξεταστούν για να διαπιστωθεί αν ανταποκρίνονται στην πραγματικότητα ή για κάποιο λόγο αγγίζουν τα όρια της υπερβολής και εκφράζουν ευσεβείς πόθους.

Η «ιστορία» του ανυπόδητου μοναχού μας –που τον ίδιο καιρό τιτλοφορείται, σε ελεύθερη απόδοση, «Περιγραφή της θρησκευτικής κατάστασης της Ζακύνθου και ορισμένων επιτυχιών που σημειώθηκαν κατά το διάστημα της παραμονής μου εκεί, όπου κήρυξα με σκοπό τη διάδοση της πίστης και τη δόξα του Θεού»¹⁹ – αρχίζει με την άφιξή του στο νησί και τη συνάντησή του με τις αρμόδιες αρχές. Έχοντας στα χέρια την άδεια της Προπαγάνδας και των βενετικών αρχών να εργαστεί

Ιταλία από τις αρχές του 17ου αι. και στη συνέχεια, βλ. E. SANTINI, *L'eloquenza italiana dal concilio tridentino ai nostri giorni*, τ. 2, Milano-Palermo-Napoli-Firenze 1928.

16. Οι *agostiniani scalzi* αποτελούν έναν από τους τρεις κλάδους των αυγουστινιανών μοναχών που δημιουργήθηκαν μετά τη μεταρρύθμιση του τάγματος στα τέλη του 16ου αιώνα. Ο κλάδος αυτός άνθισε ιδιαίτερα το 17ο και 18ο αιώνα, κατά τη διάρκεια των οποίων πολλά από τα μέλη του έλαβαν μέρος σε ιεραποστολές. Ακολουθεί τον κανόνα του αγίου Αυγουστίνου και λειτουργεί σύμφωνα με το καταστατικό που εγκρίθηκε για πρώτη φορά από την Αγία Έδρα το 1610, κατόπιν το 1620 –με τη βούλλα *Sacri Pontificatus* του πάπα Παύλου Ε'– και πρόσφατα το 1931. Βλ. G. RAIMONDO, λήμμα *Romitani scalzi di sant'Agostino* (*Ordo Eremitarum Discalceatorum S. Augustini*), *Enciclopedia Cattolica*, τ. 10, Firenze 1953, σ. 1330-1331, όπου και σχετική βιβλιογραφία.
17. Για τη σημασία του κηρύγματος κατά τη διάρκεια της Μ. Σαρακοστής, βλ. R. PENELLO, *Oratoria sacra*, ό.π., σ. 185: «Nei tempi liturgici, segnatamente in Quaresima e Avvento, la Chiesa vuole (can. 1346) che si predichi con più frequenza, anche quotidianamente, per dare al popolo una visione più completa, esatta e organica della verità. Si sono così avuti Quaresimali e Avventi, di cui alcuni giustamente celebri. Le lezioni tenute dal canonico teologo (can. 400) avranno come oggetto la spiegazione della S. Scrittura o, secondo il desiderio del vescovo, altri argomenti dogmatici, morali, apologetici».
18. ARCHIVIO STORICO DELLA CONGREGAZIONE «DE PROPAGANDA FIDE» (A. P. F.), *Scritture Originali riferite nelle Congregazioni Generali (SOCG)*, v. 206, ff. 524r-525v, 27 Μαΐου 1640, έγγραφο που δημοσιεύεται στο παράρτημα (αρ. 1). Παρά τις προσπάθειές μας, στάθηκε αδύνατο να βρεθούν πληροφορίες για τον Giovanni Gregorio di Gesù Maria από άλλες πηγές. Τα μόνα στοιχεία που διαθέτουμε γι' αυτόν είναι οι πληροφορίες που μας δίνει ο ίδιος στην έκθεσή του: ότι δηλαδή είχε κηρύξει κατά τη διάρκεια της Μ. Σαρακοστής τεσσάρων ετών στο S. Giacomo degl'Incurabili στη Ρώμη, ότι είχε εκπαιδευτεί ώστε να καταστεί μισιονάριος και ότι δίδασκε «lettere» στους υποψήφιους του τάγματός του στο Μιλάνο (Παράρτημα, έγγραφο 1, f. 525v).
19. Παράρτημα, έγγραφο 1, f. 524r.

στη Ζάκυνθο, εμφανίζεται αρχικά στο στρατιωτικό διοικητή («governatore delle milizie») Nicolò Alvigini²⁰ και κατόπιν στο βικάριο του επίσκοπου fra' Carlo Ubicini²¹, του τάγματος των φραγκισκανών κοινοβιακών (*minori conventuali*)²², οι οποίοι τον παρουσιάζουν στο λατίνο επίσκοπο Costantino de Rubeis ή de Rossi²³. Αφού έρχεται σε συνεννόηση με τον τελευταίο, ξεκινάει την ομιλητική του δραστηριότητα. Στο κήρυγμά του δεν ασχολείται άμεσα με το τυπικό της ορθόδοξης λατρείας· εκείνο που τον ενδιαφέρει δεν είναι να απορρίψει τους λειτουργικούς τύπους που δημιουργήθηκαν με την πάροδο του χρόνου και στηρίχτηκαν στην παράδοση· αντίθετα, θέλει να τονίσει τις δογματικές διαφορές, πείθοντας παράλληλα το κοινό του για την ορθότητα των δογμάτων της καθολικής εκκλησίας. Γι' αυτόν, ακόμη και οι αρχαίοι έλληνες φιλόσοφοι και οι Πατέρες της ανατολικής εκκλησίας συνηγορούν σ' αυτό· οι Έλληνες βρίσκονται σε πλάνη όχι εξαιτίας της δικής τους παράδοσης, αλλά εξαιτίας των αιρέσεων και των διαβολικών δοξασιών του Καλβίνου, ο οποίος με καταχθόνιες μεθόδους προσπαθεί να τους προσεταιριστεί²⁴. Στην αρχή θίγει μια σειρά από ζητήματα όπως η ατομική κρίση μετά το θάνατο, η μεσολάβηση των αγίων για τη σωτηρία των πιστών, η ύπαρξη του καθαρτηρίου, η ευαγγελική περικοπή του «άφρονος πλουσίου», το ομοούσιο του αγίου Πνεύματος και η εκπόρευση του τόσο από τον Πατέρα όσο και από τον Υιό (*filioque*), το μυστήριο της εξομολόγησης (*confessione auricolare*)²⁵ και τα πάθη

20. ARCHIVIO DI STATO DI VENEZIA (A. S. V.), *Senato, Dispacci, Zante*, filza 12 (1638-1639), χωρίς αριθμηση, Ζάκυνθος, 2 Σεπτεμβρίου 1639, όπου ο Alvigini αποκαλείται «governatore delle milizie e capo da guerra».

21. «Carolum Ubicinum Mediolanensem ex ordine Min. Conv. S. Francisci Baccalaureum». Το 1638 ζητά τόσο ο ίδιος όσο και ο επίσκοπος του Costantino de Rubeis να του απονεμηθεί ο τίτλος του dottore (A. P. F., SOCG, v. 161, ff. 252r, 253r, 254r-256v, 257v, 260v).

22. Για το τάγμα των *minori conventuali*, βλ. L. DI FONZO, λήμμα Frati Minori Conventuali, *Enciclopedia Cattolica*, τ. 5, Firenze 1950, σ. 1732-1738. Για τη δράση τους στα ιόνια νησιά, βλ. Γ. Δ. ΠΑΓΚΡΑΤΗΣ, Οι μονές των Φραγκισκανών Κοινοβιακών, ό.π.: Ο ΙΔΙΟΣ, *Tracce della presenza francescana in Levante. La chiesa e il convento di San Francesco dei frati minori conventuali di Corfù*, *Il Santo* 40 (2000) 99-119.

23. Ο Costantino de Rubeis (Rossi) (1634-1640) ανήκε στο τάγμα των *sosmachi* (P. CAUCHAT, *Hierarchia Catholica medii et recentioris aevi*, τ. IV (1592-1667), Patavii 1967, σ. 145· Γ. Η. ΠΕΝΤΟΓΑΛΟΣ, Λατίνοι επίσκοποι Κεφαλονιάς-Ζακύνθου, ό.π., σ. 164).

24. Παράρτημα, έγγραφο 1, f. 524v: «Finalmente feci un'invectiva con gran sentimento contro Calvino che nega il Purgatorio mostrando che lui con politica infernale cerca unirsi con la parte più debole che sono li Greci, quali... parimente lo confessano il Purgatorio sotto mome di Cateritrio, laonde erano calvnisti quelli che lo negavano e non christiani Greci catholici».

25. *Confessione auricolare* ή *segreta* = η ατομική, προσωπική εξομολόγηση, κατά τη διάρκεια της οποίας ο εξομολογούμενος ομολογεί τα αμαρτήματά του παρουσία μόνο του ιερέα. Αυτόν τον τρόπο εξομολόγησης ακολουθούσαν και ακολουθούν καθολικοί και ορθόδοξοι. Βλ. J. BOILEAU, *Historia confessionis auricularis ex antiquis scripturae, Patrum, Pontificum & Conciliorum monumentis, Lutetiae Parisiorum, apud viduam Edmundi Martini, 1684· Decisioni dei Concili Ecumenici*, επιμ. G. ALBERIGO, Torino 1978, σ. 610, κανόνας 6 (Trento, sessione XIV-25 Νοεμβρίου 1551). Προβλ.

τον Χριστού. Κατόπιν, βέβαιος ότι έχει πείσει το ακροατήριό του για το δογματικό μέρος, μυεί έντεχνα τους Ζακυνθινούς στις δικαιοδοτικές βλέψεις της Ρώμης. Έτσι, η θεματολογία του κηρύγματός του κλείνει με την αναγκαιότητα της ένωσης των εκκλησιών και της αναγνώρισης των πρωτείων της Ρώμης. Στο πρώτο δε συναντά καμιά δυσκολία· το καταφέρει άριστα με αρωγό τον Ιωάννη τον Χρυσόστομο, ο οποίος κατά τον *predicatore* παρακαλούσε το θεό να μην πεθάνει πριν να δει τους ανατολικούς και τους δυτικούς μονιασμένους. Στο δεύτερο, και πιο ουσιαστικό (τα πρωτεία της Ρώμης), επεμβαίνουν οι βενετικές αρχές και τον εμποδίζουν να το διαπραγματευτεί σε κανονικό κήρυγμα, όπως θα ήθελε²⁶.

Σύμφωνα με τον fra' Giovanni Gregorio το κήρυγμά του γενικά είχε μεγάλη απήχηση και έγινε αποδεκτό από τους πιστούς και των δύο δογμάτων, γεγονός που είχε ως συνέπεια να τον καλούν να κηρύξει τόσο σε καθολικές όσο και σε ορθόδοξες εκκλησίες. Κατά τον ίδιο, ο πρωτοπαπάς Ευστάθιος Λογοθέτης –τον οποίο θεωρεί καθολικό²⁷– τον προσκάλεσε ως μόνιμο ιεροκήρυκα στις ορθόδοξες εκκλησίες. Μετά το κήρυγμά του για την εξομολόγηση πολλοί ορθόδοξοι εξομολογήθηκαν σε λατίνους ιερείς, αφού είχαν κάνει προηγουμένως καθολική ομολογία πίστης. Αντιδράσεις εκδηλώθηκαν μόνο από κάποιους μαθητές του αιρετικού, σύμφωνα με τον *predicatore*, Θεόφιλου Κορυδαλέα και από κάποιο βενετό ευγενή, ο οποίος τον προκάλεσε λέγοντάς του ότι οι γραφές δεν ανέφεραν τίποτε σχετικό με το μυστήριο της εξομολόγησης (*confessione auricolare*) και ότι ουσιαστικά αυτή είχε επινοηθεί από το λατινικό κλήρο²⁸. Μάλιστα οι πρώτοι (οι μαθητές του Κορυδαλέα) –κάποιος παπα-Σιγούρος και δύο λαϊκοί– είχαν πρόθεση να τον δολοφονήσουν, αλλά ειδοποιήθηκε έγκαιρα από το στρατιωτικό διοικητή Nicolò Alvisini και τον πρόξενο της Ισπανίας στη Ζάκυνθο Giorgio Latino²⁹.

Εκείνο όμως που φαίνεται να ενθουσίασε περισσότερο τον ιεροκήρυκα ήταν το γεγονός ότι κατόρθωσε να προσελκύσει με το μέρος του, όπως υποστηρίζει, την

A.P.F., *Miscellanea Varie*, v. 7, ff. 35r-43v: «Documenti li quali hanno relazione a provare l'antichità della Confessione auricolare».

26. Παράρτημα, έγγραφο 1, f. 525r.

27. Παράρτημα, έγγραφο 1, f. 524r: «quale comunemente è tenuto catholico». Για τον πρωτοπαπά Ευστάθιο Λογοθέτη (1638-1648), βλ. Ν. ΚΑΤΡΑΜΗΣ, Φιλολογικά ανάλεκτα Ζακύνθου, Ζάκυνθος 1880, σ. 81· Λ.Χ. ΖΩΗΣ, Λεξικόν Ιστορικών και Λαογραφικών Ζακύνθου, τ. Α', Αθήνα 1963, σ. 554· Ν. ΚΟΝΟΜΟΣ, Ζάκυνθος. Πεντακάσια χρόνια (1478-1978), τ. 4, Εκκλησιαστικά, Αθήνα 1987, σ. 45, 47.

28. Παράρτημα, έγγραφο 1, f. 525r. Προφανώς ο ευγενής αυτός είχε επηρεαστεί από τις απόψεις των προτεσταντών, οι οποίοι δεν αναγνώριζαν την εξομολόγηση ως μυστήριο. Σύμφωνα μάλιστα με τους καθολικούς κύκλους της Ζακύνθου και ο Κορυδαλέας «danna la confessione auricolare» (A.P.F., *SOCG*, v. 111, ff. 471r, 472v, 2 Ιουλίου 1628).

29. Παράρτημα, έγγραφο 1, f. 524r. Για τον πρόξενο Giorgio Latino, βλ. Ν. ΚΟΝΟΜΟΣ, Ζάκυνθος. Πεντακάσια χρόνια (1478-1978), τ. 3, Πολιτική ιστορία (τεύχος Α' 1478-1800), Αθήνα 1981, σ. 96, 105, 114-115, 130· Α. ΠΑΡΑΟΣ, Η Μάνη στο μάτι του κυκλώνα. Άγνωστες πτυχές των συνεννοήσεων με το ισπανικό βασίλειο της Νεάπολης (1639-1648), *Έφα και Έσπέρια* 1 (1993) 204, σημ. 44.

ανώτερη κοινωνική τάξη των Ελλήνων. Μάλιστα κατά τη διάρκεια της αφήγησής του εκθειάζει τους «nobili Greci»³⁰, οι οποίοι ήταν παρόντες σε όλα τα κηρύγματά του. Στο τέλος της έκθεσής του, αναφέρεται στο σύνδικο της Κοινότητας του νησιού Παΐδη, έναν από τους ορθόδοξους που είχαν κάνει καθολική ομολογία πίστης και εξομολογηθεί σε λατίνιο ιερέα. Αυτός τον προσκαλούσε εκ μέρους και των τριών συνδίκων να παραμείνει στη Ζάκυνθο για να κηρύξει στην ελληνική καθομιλουμένη, έτσι ώστε να μπορέσει να αγγίξει και να προσελκύσει στην καθολική πίστη και τα ευρύτερα λαϊκά στρώματα, όπως ακριβώς είχε κάνει και με τους άρχοντες. Του τόνιζε δε, ότι είχαν πρόθεση να προσχωρήσουν στη δικαιοδοσία του λατίνου επίσκοπου και να απαλλαγούν από την εξουσία του ορθόδοξου αρχιεπίσκοπου Νικόδημου Μεταξά, αποκαλύπτοντας ταυτόχρονα την καλβινιστική του ταυτότητα. Και παρά τις προσπάθειές τους να επιτύχουν την απομάκρυνσή του κάνοντας διαβήματα προς τη Βενετία, δεν το κατόρθωσαν μέχρι τώρα, επειδή από τη μια αυτός είχε κερδίσει την εύνοια και την υποστήριξη του λαϊκού στοιχείου και από την άλλη γιατί εκείνοι που θα έπρεπε να επιληφθούν της υπόθεσης και να τον καταδικάσουν χρηματίζονταν. Όμως ήταν πεπεισμένοι ότι, αν ο ανγκουστινιανός παρέμενε για κάποιο χρονικό διάστημα στο νησί και με το κήρυγμά του γνωστοποιούσε στο λαό ότι τα δόγματα της ρωμαιοκαθολικής εκκλησίας ήταν τα ίδια με αυτά που δίδαξαν οι έλληνες άγιοι και ότι οι αντίθετες αιρετικές δοξασίες που πρόσβευε ο Μεταξάς ήταν ευφυολογήματα του Καλβίνου, πολύ εύκολα θα επιτυχανόταν η ένωση των εκκλησιών, καθώς η Ζάκυνθος ήταν ένα από τα σημαντικότερα κέντρα ολόκληρου του ελληνικού χώρου («essendo l'isola del Zante scala et capo di tutta la Crecia»)! Μάλιστα τον διαβεβαίωνε ότι για το σκοπό αυτό οι τρεις σύνδικοι είχαν ήδη στείλει επιστολή προς τον καρδινάλιο Francesco Barberini, με την οποία του ζητούσαν εκ μέρους της Κοινότητας να μεριμνήσει για να παραμείνει ο ιεροκήρυκας στη Ζάκυνθο για 3 ή και 4 ακόμη χρόνια, έτσι ώστε να μπορέσει να καθοδηγήσει και να προετοιμάσει με το κήρυγμά του το λαό. Επίσης, υποστηρίζει ότι και ο πρόξενος της Ισπανίας Giorgio Latino του πρότεινε να παραμείνει, αναλαμβάνοντας μάλιστα την υποχρέωση να του εξασφαλίσει υπηρετή και να φροντίσει να του παραχωρηθεί για τις ανάγκες του κάποια ευρύχωρη εκκλησία κοντά στην πόλη που ανήκε στον καρδινάλιο Antonio Barberini³¹.

30. Εμείς αποφεύγουμε να χρησιμοποιήσουμε τον όρο ευγενείς κάθε φορά που αναφερόμαστε στους αστούς (cittadini) της Ζακύνθου· προτιμούμε τους όρους άρχοντες και αρχοντολόι. Για την ταυτότητα των cittadini και την εκπροσώπησή τους στο Συμβούλιο της πόλης της Κέρκυρας, αλλά και γενικότερα για τη διαστρωμάτωση των πόλεων στον ιόνιο χώρο, βλ. Ν. ΚΑΡΑΠΙΔΑΚΗΣ, *Η κερκυραϊκή ευγένεια των αρχών του 15^{ου} αιώνα*, *Τα Ιστορικά* 3 (Μάιος 1985) 95-124· Ο ΙΔΙΟΣ «Civis fidelis» l'avènement et l'affirmation de la citoyenneté corfiote (XVIe-XVIIe s.), Frankfurt 1992.

31. Παράρτημα, έγγραφο 1, f. 525v. Πληροφορίες για την εκκλησία αυτή, αλλά και γενικότερα για την κατάσταση της καθολικής εκκλησίας στην ύπαιθρο της Ζακύνθου και της Κεφαλονιάς, αντλούμε από την έκθεση του προβλεπτή Ζακύνθου Antonio Molin προς τη βενετική Γερουσία το Μάρτιο του 1644: πρό-

Η αφήγηση του Giovanni Gregorio ακούγεται ενδιαφέρουσα: δίνει την ευκαιρία στο σημερινό μελετητή όχι απλά να περιπλανηθεί στο πολιτικό, κοινωνικό και θρησκευτικό παρασκήνιο της Ζακύνθου του 1640, αλλά αποτελεί παράλληλα αφορμή γι' αυτόν να κάνει μια απόπειρα να αντικρίσει τη Ζάκυνθο μέσα από τα μάτια του καθολικού μισσιονάριου της εποχής, να αφουγκραστεί τους φόβους του και τις ανησυχίες του, να ανακαλύψει τις ελπίδες και τα οράματά του, να εισχωρήσει στον «κόσμο του». Ο αυγουστιανός παρουσιάζει τη Ζάκυνθο ως χώρο θρησκευτικών ζυμώσεων και συνάντησης των παραδεδομένων ιδεών με τα νέα θρησκευτικά ρεύματα· μιλάει για απήχηση των προσευχών και των κηρυγμάτων του στα ανώτερα κοινωνικά στρώματα και στον ορθόδοξο κλήρο του τόπου· ζητάει πίστωση χρόνου και παράταση της διαμονής του εκεί, ώστε να καταφέρει να αγγίξει με το έργο του και τα ευρύτερα λαϊκά στρώματα³², μάλιστα υπόσχεται την αμέριστη βοήθεια των συνδίκων της Κοινότητας για την ευόδωση των σχεδίων του: την καταπολέμηση δηλαδή των αιρετικών (καλβινιστικών) δοξασιών του αρχιεπισκόπου Μεταξά και την υπαγωγή των ορθοδόξων στο λατίνο επίσκοπο. Δικαιολογημένη λοιπόν η αισιοδοξία του ή φρούδες ελπίδες ενός φανατικού κι ονειροπόλου μοναχού; Επικρατούσε όντως κλίμα θρησκευτικού συγκρητισμού; Άνοιγε πράγματι ο δρόμος για την ένωση των δύο εκκλησιών στη Ζάκυνθο, και κατ' επέκταση σ' ολόκληρο τον ελληνικό χώρο, όπως αντιλαμβανόμαστε μέσα από την αφήγηση

κειται για το εκκλησάκι της Αγίας Άννας που ανήκε στην *commenda* των Ιπποτών της Μάλτας και νοικιαζόταν έναντι εκατόν δέκα δουκάτων· βρισκόταν τρία μίλια μακριά από την πόλη της Ζακύνθου, στο χωριό Καληπάδων («Calipado»), είχε μήκος τρία «passi» και πλάτος δύο, το περιτείχιμά της ήταν μισογκρεμισμένο, ενώ το μοναδικό ιερό αντικείμενο που είχε απομείνει εκεί ήταν ένα κακοφτιαγμένο εικόνισμα της αγίας Άννας, φθαρμένο από το χρόνο· ο λατίνος επίσκοπος Ζακύνθου –ήταν επίσκοπος τόσο της Αγίας Άννας όσο και μιας άλλης εκκλησίας της *commenda* της Μάλτας και ιδιοκτησίας του Antonio Barberini, του Αγίου Γεωργίου του μεγαλομάρτυρα στην Κεφαλονιά– είχε ενημερώσει τον καρδινάλιο για την κατάσταση των εκκλησιών αυτών και του είχε ζητήσει την άδεια να μεταφέρει τους τίτλους τους από την ύπαιθρο στους καθεδρικούς ναούς της Ζακύνθου και της Κεφαλονιάς, κατασκευάζοντας εκεί αλτάρι αφιερωμένο στον άγιο της κάθε μιας από αυτές· κι αυτό γιατί 1) βρισκόνταν σε κατάσταση πλήρους εγκατάλειψης, ενώ δε θα άξιζε τον κόπο να ανακαινισθούν εξαιτίας της απομόνωσής τους και 2) γιατί, παρά το γεγονός ότι είχαν παραχωρηθεί σε λατίνους, κανείς δε γνώριζε σε ποιο δόγμα ανήκαν, αφού τόσο στην ύπαιθρο όσο και στα χωριά και των δύο νησιών δεν υπήρχε ούτε μια καθολική εκκλησία! (A. S.V., *Collegio, Relazioni di ambasciatori, rettori ed altre cariche*, b. 87, fasc. χωρίς αριθμηση, έκθεση του προβλεπτή Ζακύνθου Antonio Molin, Μάρτιος 1644).

32. Παράρτημα, έγγραφο 1, f. 525v, όπου ο Giovanni Gregorio εκφράζει την επιθυμία του να παραμείνει στη Ζάκυνθο, αλλά δεν το πράττει γιατί δεν έχει σχετική άδεια από την Προπαγάνδα. Στο παράρτημα (έγγραφο αρ. 2) δημοσιεύεται επίσης το κείμενο της αίτησης που απευθύνει από το Μιλάνο προς το γραμματέα της Προπαγάνδας για να σταλεί πάλι στο νησί (1640, 20 Ιουνίου). Εκεί εκφράζει σχεδόν τη βεβαιότητα ότι θα του επιτραπεί να επανέλθει στη Ρωμανία· ζητάει την άδεια να αναχωρήσει το Σεπτέμβριο για τη Βενετία, όπου γνωρίζει ένα μέλος της οικογένειας ευγενών από τη Brescia Barbisoni που θα τον βοηθήσει να πάρει την άδεια των βενετικών αρχών· αυτόν, τον τελευταίο, ζητάει την άδεια να τον πάρει μαζί του (A.P.F., *SOCC*, v. 206, ff. 523r-v).

του ιεροκήρυκα; Ο ορθόδοξος κλήρος του νησιού ήταν έτοιμος να αποσχιστεί και να προσχωρήσει στη δικαιοδοσία της Αγίας Έδρας;

Σαφείς και ξεκάθαρες απαντήσεις δεν μπορούν να δοθούν στα ερωτήματα αυτά χωρίς τη διασταύρωση των πληροφοριών που μας παρέχει ο αυγουστιανός με άλλες αρχειακές μαρτυρίες. Δυστυχώς, η μέχρι σήμερα έρευνά μας δεν είχε αποτέλεσμα: τόσο στα *disparci* των προβλεπτών της Ζακύνθου όσο και στις εκθέσεις τους προς τη Γερουσία δεν αναφέρεται κάτι σχετικό με το πρόσωπο και τη δράση του λατίνου μοναχού ή γενικότερα με τέτοιου είδους κινητικότητα στο νησί. Η σιωπή των πηγών δε μας επιτρέπει να λάβουμε σοβαρά υπόψη τους ισχυρισμούς του. Φαίνεται μάλλον απίθανο να συνέβαιναν αυτές οι διεργασίες και οι τοπικές βενετικές αρχές να τις αποσιώπησαν στις αναφορές τους προς την κεντρική διοίκηση ή ακόμη περισσότερο να έμειναν αμέτοχες. Επίσης ο ιεροκήρυκας ίσως υπερβάλλει στις εκτιμήσεις του για την απήχηση του έργου του, όπως άλλωστε πράττουν οι περισσότεροι μισσιονάριοι της περιόδου στις εκθέσεις που υποβάλλουν προς την Προπαγάνδα, προσπαθώντας έτσι να πείσουν τους ανωτέρους τους για τη χρησιμότητα της περαιτέρω παραμονής τους, για να μπορέσουν δήθεν να ολοκληρώσουν την ιεραποστολική τους δραστηριότητα³³.

Τι ήταν λοιπόν ο ιεροκήρυκας Giovanni Gregorio; Ήταν κάποιος τυχοδιώκτης μοναχός, ο οποίος, πληροφορημένος καλά από την Προπαγάνδα για τη σύγκρουση ανάμεσα στην Κοινότητα των αρχόντων της Ζακύνθου και στον αρχιεπίσκοπο Νικόδημο Μεταξά, προσπάθησε να εκμεταλλευτεί την κατάσταση για να εξασφαλίσει 3 ή και 4 χρόνια περαιτέρω παραμονής στο νησί; Ήταν ένας πραγματικά ευσεβής ιερωμένος, που, πεπεισμένος απόλυτα για την ορθότητα των δογμάτων της δυτικής εκκλησίας, ξεκινούσε γεμάτος όνειρα να κατακτήσει τις συνειδήσεις των ελληνορθόδοξων βενετών υπηκόων με μοναδικά όπλα την αγάπη του για την αληθινή πίστη και την επιθυμία του να εργαστεί για τη σωτηρία των ψυχών των «σχισματικών» του αδελφών, καταπολεμώντας την αίρεση και την πλάνη και αδιαφορώντας για τα πολιτικά παιχνίδια; Ο θαυμασμός του πάντως για την αρχαία ελληνική φιλοσοφία και τη διδασκαλία των Πατέρων της ανατολικής εκκλησίας δεν μας πείθει απόλυτα για τις αγνές του προθέσεις. Βρισκόμαστε ακόμη στα χρόνια της ακμής των μισσιονάριων της Προπαγάνδας στην Ανατολή³⁴, το πρόσχημα είναι

33. Παρά το γεγονός ότι υπήρχαν και κάποιες χαρισματικές προσωπικότητες που είχαν πετύχει να προσελκύσουν και ακροατήριο ορθόδοξων, δε θα πρέπει να λαμβάνουμε σοβαρά υπόψη τις υπερβολές που αναφέρονται στα έγγραφα που έστελναν οι μισσιονάριοι στη Ρώμη, όπου καυχόνταν για αθρόα και ειλικρινή προσχώρηση στις τάξεις των πιστών από το αντίπαλο στρατόπεδο. Άλλωστε και η ίδια η Προπαγάνδα έδειχνε δυσπιστία σε τέτοιου είδους θριαμβολογίες, αφού ήταν γνωστό ότι ο αριθμός των καθολικών στον ελληνικό χώρο διαρκώς μειωνόταν. Βλ. Θ. Ι. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ, *Καθολικοί και ορθόδοξοι στις Κυκλάδες, Επετηρίς Εταιρείας Κυκλαδικών Μελετών* 15 (1995) 148.

34. Σύμφωνα με τον Τσιρπανλή, η παρακμή της δράσης των μισσιονάριων ξεκινά από τα μέσα του 17ου

πάντοτε η ένωση των εκκλησιών· το ζητούμενο, η υπαγωγή των ορθόδοξων στην καθολική εκκλησία. Κι απ' ότι φαίνεται, ο ήρωάς μας ακολουθεί κατά γράμμα τις αποστολικές επιταγές. Αυτό μάλλον τον εμποδίζει να δει ξεκάθαρα τα πράγματα: παντού βλέπει φαντάσματα του Καλβίνου και των πλανημένων οπαδών του· ο «αιρετικός» Θεόφιλος Κορυδαλέας και οι «κακοί» πάντα μαθητές του κάνουν την εμφάνισή τους στην ιστορία μας, όπως βέβαια στις περισσότερες από τις εκθέσεις των καθολικών απεσταλμένων της περιόδου στη Ζάκυνθο, και απειλούν την ίδια του τη ζωή και την ιερή του αποστολή· ο συνήθης ύποπτος Νικόδημος Μεταξάς αποτελεί το μόνιμο εφιάλτη του από την αρχή ως το τέλος της παραμονής του στη Ζάκυνθο, τον αόρατο εχθρό που πιθανότατα δε συνάντησε και δε συνδιαλέχτηκε ποτέ μαζί του, ώστε να αποκτήσει προσωπική άποψη γι' αυτόν. Συναναστρέφεται μόνο με βενετούς και άλλους αξιωματούχους, καθώς και με την άρχουσα τάξη του νησιού και αδιαφορεί για τις μάζες. Επιθυμεί να ρυθμίσει ακόμη και το ζήτημα της πιθανότητας να κηρύξει στα λαϊκά στρώματα με τους συνδίκους της Κοινότητας του ζακυνθινού αρχοντολογίου, ενώ αποφεύγει την απευθείας επαφή με τον ποπολάρο· αδιαφορεί δηλαδή για τις ανάγκες, τα προβλήματα, τον τρόπο σκέψης, την κοσμοθεωρία του ακροατηρίου του³⁵. Κι όμως, υπόσχεται επιτυχίες στη Ζάκυνθο, μια Ζάκυνθο που τη βλέπει ως χώρο ζυμώσεων, ως χωνευτήρι παλιών και νέων ιδεών και θρησκευτικών ρευμάτων και επομένως ως ιδανικό χώρο εργασίας.

Ως ένα σημείο μπορούμε να ασπαστούμε την οπτική του Giovanni Gregorio: στη Ζάκυνθο, θα πρέπει να επικρατούσε α) ένα είδος θρησκευτικού συγκρητισμού, που οφειλόταν κατά κύριο λόγο στη μακρόχρονη συνύπαρξη ορθόδοξων και καθολικών και β) ένας αναπόφευκτος διάλογος ανάμεσα σε ανθρώπους διαφορετών δογμάτων και θρησκευτικών δοξασιών (ορθόδοξους, καθολικούς, προτεστάντες, εβραίους κ.ά.), καθώς εκεί διέμεναν, ή σταματούσαν για λίγο, άτομα ποικίλης εθνικής και θρησκευτικής προέλευσης που ασκούσαν διάφορα επαγγέλμα-

αίωνα [Z. N. TSIRPANLIS, I libri Greci pubblicati dalla "Sacra Congregatio de Propaganda Fide", *Balkan Studies* 15 (1974) 206].

35. Ο Giovanni Gregorio, στην προσπάθειά του να εξασφαλίσει την υποστήριξη της άρχουσας τάξης, ξεχνά τον αρχικό του στόχο που δεν είναι άλλος από το να μπορέσει να κερδίσει τον ορθόδοξο πληθυσμό, του οποίου την πλειονότητα αντιπροσώπευε το λαϊκό στοιχείο. Το κήρυγμά του μπορεί να είναι προσαρμοσμένο στις ανάγκες της αποστολής του, η στρατηγική όμως που ακολουθεί είναι αναποτελεσματική: αγνοεί μια δοκιμασμένη μέθοδο, τη θρησκευτική προσαρμογή, την εξομοίωση δηλαδή με τον αποδέκτη του μηνύματος· μέθοδο που υιοθέτησε πρώτος ο απόστολος Παύλος: «Διότι ελεύθερος ών πάντων, εις πάντας εδούλωσα εμαυτόν, διά να κερδήσω τους πλειοτέρους. Και έγεινα εις τους Ιουδαίους ως Ιουδαίος, διά να κερδήσω τους Ιουδαίους· εις τους υπό νόμον ως υπό νόμον, διά να κερδήσω τους υπό νόμον· εις τους ανόμους ως άνομος, ... δια να κερδήσω ανόμους· έγεινα εις τους ασθενείς ως ασθενής, διά να κερδήσω τους ασθενείς· εις πάντας έγεινα τα πάντα, διά να σώσω παντί τρόπο τινάς. Κάμνω δε τούτο διά το ευαγγέλιον, διά να γείνω συγκοινωνός αυτού» (Πρως Κορινθίους Α', κεφ. θ', 19-23).

τα (έμποροι, εμπορικοί αντιπρόσωποι και πρόξενοι, στρατιώτες, ναυτικοί, κληρικοί, τραπεζίτες, ενεχυροδανειστές, αξιωματούχοι διάφορων ευρωπαϊκών κρατών κ.ά.). Επιπλέον, η προηγούμενη παρουσία του φιλόσοφου Θεόφιλου Κορυδαλέα στη Ζάκυνθο – δάσκαλου με τολμηρές και νεωτεριστικές ιδέες για τους συντηρητικούς κύκλους της ορθόδοξης εκκλησίας εκείνης της περιόδου και αιρετικές για τη ρωμαιοκαθολική εκκλησία –, η δράση των μαθητών του και η εμφάνιση του αρχιεπίσκοπου Μεταξά – ανθρώπου που είχε περάσει από το περιβάλλον της Αγγλίας, είχε συναναστραφεί με διαμαρτυρούμενους και διατηρούσε φιλικές σχέσεις με τον Κύριλλο Λούκαρι, ο οποίος αποδείχτηκε πολύ προοδευτικός για την εποχή του – θα ευνοούσαν τη συνάντηση και την ανταλλαγή απόψεων ανάμεσα σε στοιχεία ετερόδοξα. Επομένως, μπορούμε να μιλάμε για ύπαρξη ενός κλίματος αρκετά φιλελεύθερου για τα δεδομένα ενός καθολικού κράτους –όπως η Βενετία– του πρώτου μισού του 17ου αιώνα, όχι όμως για προσηλυτισμό των ορθόδοξων από τους προτεστάντες, οι οποίοι μάλιστα είχαν ήδη καταφέρει να απομακρύνουν τους πρώτους από τα πάτρια δόγματα και τους είχαν εμψύψει τις δικές τους, αιρετικές κατά τον ιεροκήρυκα, δοξασίες. Το άγχος όμως του Giovanni Gregorio είναι δικαιολογημένο· είναι το άγχος της καθολικής εκκλησίας της εποχής και της Προπαγάνδας της, που έβλεπε να χάνει το παιχνίδι για ένταξη των ορθόδοξων πληθυσμών των βενετικών κτήσεων –και όχι μόνο– στους κόλπους της.

Όπως και να' χει, ο αυγουστινιανός ιεροκήρυκας είναι μορφωμένος, διαβασμένος, γνωρίζει καλά τους αρχαίους Έλληνες φιλόσοφους και τους Πατέρες της ανατολικής εκκλησίας, δεν είναι όμως διπλωμάτης. Η εκδοχή ότι σχεδίαζε από κοινού με το ζακυνθινό αρχοντολόι να ανατρέψει τον «καλβινιστή» Μεταξά δε φαίνεται να ευσταθεί. Το γεγονός ότι η Κοινότητα των ευγενών και ο πρωτοπαπάς της Ζακύνθου προσπαθούσαν να ξεπεράσουν τα προβλήματα που είχαν με το Μεταξά για ζητήματα γοήτρου, δικαιοδοσιών κ.ά. δε σημαίνει ότι ήθελαν να προσχωρήσουν στη δικαιοδοσία του λατίνου επίσκοπου και να αποσκιρτήσουν από αυτήν του ορθόδοξου αρχιεπίσκοπου· ούτε βέβαια ότι ενδιαφέρονταν για την καλλιέργεια της καθολικής πίστης στη Ζάκυνθο και στον υπόλοιπο ελληνικό χώρο, ή ότι ανησυχούσαν για τα «καλβινιστικά» φρονήματα του αρχιεπισκόπου τους, κατηγορία που τουλάχιστον για το Μεταξά δεν έχει αποδειχτεί μέχρι σήμερα αληθινή³⁶.

36. Για πληροφορίες σχετικά με το διάστημα παραμονής του Μεταξά στην Αγγλία, το σύνδεσμά του με τον Κύριλλο Λούκαρι, τη μαθητεία του κοντά στο Θεόφιλο Κορυδαλέα στην Αθήνα, την εκλογή του στην αρχιεπισκοπική έδρα Κεφαλονιάς και Ζακύνθου, την αντίθεσή του με τους αστούς της Ζακύνθου, τις σχέσεις του με τα λαϊκά στρώματα, τον καθολικό επίσκοπο και τον πρωτοπαπά του νησιού, τις παρασημασιές ενέργειες των διαπλεκόμενων μερών και οτιδήποτε άλλο σχετικό με το ζήτημα του Κεφαλονίτη ιεράρχη, βλ. L. AUGLIERA, *Libri, politica, religione*, ό.π., όπου και πλούσια βιβλιογραφία. Πρβλ. A.S.V., *Collegio, Relazioni di ambasciatori, rettori ed altre cariche*, b. 87, fasc. χωρίς αρίθμηση, έκθεση του προβλεπτή Ζακύνθου Stefano Cappello, 26 Σεπτεμβρίου 1633. Για το «ρεμπελιό των ποπολά-

Όσο κι αν ο ιεροκήρυκας μας λοιπόν επιθυμούσε να μιμηθεί το παράδειγμα των ιησουιτών συναδέλφων του, οι οποίοι είχαν αναλάβει ενεργό πολιτικό ρόλο στην Κωνσταντινούπολη, η παντελής απουσία οποιασδήποτε άλλης σχετικής μαρτυρίας ανατρέπει την εκδοχή του. Άλλωστε, η Ζάκυνθος ήταν κτήση βενετική· επομένως ο ρόλος του ρυθμιστή της κατάστασης ανήκε πρώτα και κύρια στη Γαληνοτάτη, τα κρατικά συμφέροντα της οποίας δεν επέτρεπαν την προώθηση σχεδίων τέτοιου είδους. Γι' αυτό άλλωστε η τελευταία υποστήριξε τόσο την εκλογή του Νικόδημου Μεταξά στον αρχιεπισκοπικό θρόνο, όσο και την παραμονή του σε αυτόν μέχρι το θάνατό του³⁷.

Τελειώνοντας, θα θέλαμε να επισημάνουμε ότι: η παρούσα εργασία θίγει πτυχές της πολιτικής της καθολικής Προπαγάνδας στο βενετοκρατούμενο ελληνικό χώρο. Μιας πολιτικής που χρησιμοποιεί μέσα αναποτελεσματικά σε κοσμικό επίπεδο και επομένως αδυνατεί να παραβιάσει τις ασφαλιστικές δικλίδες που θέτει η Βενετία για να διατηρήσει τις κοινωνικοπολιτικές ισορροπίες στις κτήσεις της. Η διερεύνησή μας όμως δεν έχει τελειωτικό χαρακτήρα· αποτελεί μάλλον μια πρόταση για περαιτέρω έρευνα στα αρχεία της Προπαγάνδας, μια αφορμή να εμβαθύνουμε ακόμη περισσότερο στο πολιτικο-θρησκευτικό παρασκήνιο της Ζακύνθου την περίοδο αυτή. Ενδεχομένως η έρευνα να ανατρέπει τα μέχρι τώρα δεδομένα και να φέρει στην επιφάνεια άγνωστες πολιτικές πρακτικές της άρχουσας τάξης του νησιού, όπως δηλαδή το ότι αυτή δε δίσταζε να χρησιμοποιήσει ακόμη και καθολικούς απεσταλμένους του τύπου Giovanni Gregorio, ως μέσο πίεσης της Βενετίας που έκλινε σαφώς με το μέρος του Νικόδημου Μεταξά.

ρων» και το ρόλο του Μεταξά σε αυτό θα μπορούμε να μιλήσουμε με βεβαιότητα, όταν θα δημοσιευτεί η μελέτη (διδασκορική διατριβή) του συνάδελφου Δημήτρη Αρβανιτάκη που εξετάζει αυτό ακριβώς το ζήτημα.

37. Οι Λούντζης και Augliera διατυπώνουν μια ενδιαφέρουσα θεωρία: ότι δηλαδή πρωταρχικό μέλημα των βενετών κυρίαρχων ήταν να αποκόψουν κάθε δεσμό των ορθόδοξων των κτήσεών τους με το Πατριαρχείο της Κωνσταντινούπολης και γενικά με την ιεραρχία που ήταν εγκατεστημένη στο οθωμανικό κράτος, με σκοπό να υποτάξουν την ορθόδοξη εκκλησία στη λατινική ή, στην καλύτερη των περιπτώσεων, απευθείας στις ίδιες τις βενετικές αρχές (E. LUNZI, Della condizione politica delle isole Jonie sotto il dominio veneto, Venezia 1858, σ. 408-409· L. AUGLIERA, Libri, politica, religione, ό.π., σ. 103). Αν συμφωνήσουμε με την πρώτη υπόθεση, πολλοί από τους ισχυρισμούς του Giovanni Gregorio φαίνονται δικαιολογημένοι. Η πάγια όμως τακτική που ακολουθούσε η Βενετία στην άσκηση της θρησκευτικής της πολιτικής και η πορεία των γεγονότων μας οδηγούν στην αποδοχή της δεύτερης. Για την πάγια τακτική που ακολουθούσε η Βενετία στην άσκηση της θρησκευτικής της πολιτικής απέναντι στο ελληνοορθόδοξο στοιχείο των ιόνιων νησιών, βλ. Σ. Δ. ΜΠΙΡΤΑΧΑΣ, Οι γνωμοδοτήσεις του Paolo Sarpi για την Εκκλησία και τους ελληνοορθόδοξους βενετούς υπηκόους των ιόνιων νησιών, *Έφη και Έσπέρια* 3 (1996-1997) 179-193.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ*

1.

ARCHIVIO STORICO DELLA CONGREGAZIONE «DE PROPAGANDA FIDE», *Scritture riferite nelle Congregazioni Generali*, v. 206, ff. 524r-525v, Μιλάνο, 27 Μαΐου 1640.

// (f. 524r) *Illustrissimo e Reverendissimo Signore*

Per il discarico della mia coscienza e debito di figlio della Santa Chiesa Romana raguaglio Vostra Signoria Illustrissima del stato dell'isola del Zante e d'alcuni boni successi avvenuti per il tempo ch'hò predicato ivi conforme à Vostra Signoria Illustrissima e noto acciò riconosciuto il suddetto stato, il zelo divino della Sacra Congregazione e di Vostra Signoria Illustrissima, opri li mezzi opportuni per la propagatione della Santa Fede et gloria di Dio in quelle parti.

Con l'avisi ed instructioni dell'Illustrissimo de Rossi, comunicatemi dall'Illustrissimo governatore Nicolò Alvigini, figlio zelantissimo della Santa Chiesa Romana e dal Reverendo padre Carlo franciscano conventuale, vicario dell'Illustrissimo de Rossi, cominciai à predicare contro i cattivi costumi in generale; et per cattivare ed affettionare li Greci alle verità della Santa Chiesa Romana. Usai lodare li Santi Greci adducendo le doctrine loro in confirmatione delle verità, che predicava. Et havendoli veramente affettionati ad odire le prediche.

La seconda Domenica di quaresima predicato della gloria de Beati con admiratione universale, propose il quando si dona detta gloria: et concludei, mox ut animae purgatae sunt omni crimine, conforme il decreto del Concilio Lateranense etc. adducendo per sola prova il texto di San Luca a c. 22 hodie mecum cui in paradiso esplicando ogni particola con Santi Greci ed evidentemente concludendo con essi Santi che già prima del giuditio universale i Beati godono Dio in Paradiso, serrando il sermone con un'invectiva contro Calvino negante l'intercessione de Santi, perché falsamente biastema non esserne in paradiso; et dimonstrai che la ragione di credere che si debbiano implorare e ch'intercedono è perché sono uniti con Dio in gloria nel Paradiso, concludendo che li Greci invocandoli, come fanno, devono credere che siino in cielo e terminai con una pia ed affectuosa exclamatione. Invocando molti Santi Greci, confessandoli in Paradiso e chiamandoli in aita di tutti l'oditori. Questa

* Κατά την έκδοση των εγγράφων διατηρήσαμε την ορθογραφία του κειμένου, τροποποιώντας μόνο τον τονισμό των λέξεων και τη στίξη, καταργώντας την ευρεία χρήση κεφαλαίων γραμμάτων και αναλύοντας σιωπηρά τις συντομογραφίες. Επίσης χρησιμοποιήσαμε τα εξής κριτικά σημεία: 1) (( )), για παρενθέσεις που υπάρχουν στο έγγραφο, 2) ["...], για χάσμα στο κείμενο και υπολογισμό με το δείκτη των γραμμάτων του χάσματος κατά προσέγγιση και 3) [αβγδ], για χάσμα που συμπληρώσαμε εμείς.

predicha fù molt'accetta à tutti i Greci nobili et all'Illustrissimo Regimento Veneto; mà offese un prete Greco, chiamato dà loro papà Securi, discepolo del Scordialino, seminatore d'errori in quelle parti con doi secolari altresì discepoli dell'heretico ed uniti determinorno d'ammazzarmi; il che essendo pervenuto all'orecchio dell'Illustrissimo governatore e del console Giorgio Latino obviorno con molta prudenza che non m'offendessero. Io nelle seguenti prediche più del solito magnificando li Santi Greci et li sentimenti concettuosi di scrittura detti dagl'istessi Santi, l'affectionai maggiormente et cattivai; di sorte che mi convitorno à predicare nella chiesa del Vescovado Greco la seguente Domenica, cioè la terza, et lo fece con concorso generale di tutta la città essendo presenti il Regimedo Veneto, il protopapa con tutti i preti dell'isola, quali uscirono poi processionalmente per la città. Finita mi convitorno à pranzo, dove eran' invitati l'Illustrissimi del Regimento, governatore e tutti li sindici dela città et protopapa ((quale comunemente è tenuto catholico)) et in publico protestò che si teneva favorito sempre che predicasse nelle chiese greche.

Havendo preso animo andai con consulta dell'Alvigini et padre vicario all'Illustrissimo Regimento Veneto et li rappresentai ch'era bene ((giachè predicava in chiesa del Vescovado Romano ed io era predicatore riservato per servizio de christiani Latini)) ch' s'assodasse nelle verità catholiche, mentre in dett'isola gli pochi catholici venivano d'ogni parte debilitati da calvinisti Inglesi, da Hebrei, et da scismatici heretici che però desideravo predicare le [...] // (f. 524v) catholiche et per la prima disse che voleva predicare de Purgatorio. Si contentò il provveditore segnalandomi il Vescovado della Fortezza ed in sua presenza havendo lui invitato tutti li nomili Greci dicendo ch'era predicha sua. Predicai con gran concorso e dimostrai il Purgatorio ch'asserisce la Santa Madre Chiesa Romana con authorità de filosofi Greci, Platone, Pittagora ed Aristotele e con ragioni naturali dottate dal lume naturale, lege scritta negli cuori dell'homini et infedeli dal Spirito Santo, rendendoli inescusabili come disse San Paolo ad Romanos; e poi dimostrai in termini esser Purgatorio con fuoco dolorifico per l'authorità de Santi Greci, in particolare di San Gregorio Nisseno in disputatione con Santa Macrina de anima et resurettione; finalmente feci un'invectiva con gran sentimento contro Calvino che nega il Purgatorio, monstrando che lui con politicha infernale cerca unirsi con la parte più debole, che sono li Greci, quali per le liturgie di San Basilio e di San Giovanni Crisostomo ed l'attuale ch'usano ogni giorno nella loro messa, dove pregano per li defonti et per l'anime de morti; acciò siino liberati dà dolori e che siino transferite à vedere la faccia di Dio etc. e parimente lo confessano il Purgatorio sotto nome di Cateririo: laonde erano calvinisti quelli che lo negavano e non christiani Greci catholici. Con tall'invectina e destrezza uno degli Greci più pertinace Dottore confessò il Purgatorio ed al sindaco Serra affermò esser convinto, dicendo ch non si poteva negare darsi il luogo de Purgatorio e questo si promulgò per tutti li Greci.

Nella predica del Ricco Epulone predicai il giuditio particolare nella morte di

ciascuno negato da Greci con gran pertinaccia; dimostrando prima con autorità de Santi Greci e di San Giovanni Evangelista in Efeso, riferito da Abdia Babilonico nell'istanza del Santo che l'Evangelio del Ricco era historia e non parabola; ciò supposito si mortuus est dives et sepultus est in inferno etc. et crucior in hac flamma con stato immutabile etc. Formai questo dilemma o questo stato havuto nella morte il Ricco fù conosciuto dà Dio ed ordinato con immutabil decreto suo o non si fù dunque v'intervenue giuditio di Dio, si non dunque Dio non è quello che punisce e dannia giustamente nell'Inferno: Dunque si dà giuditio particolare nella morte, quello nel suo concetto dice notitia di causa con prolatione di giusta sentenza et si vede chiaro nel Ricco sepolto nell'Inferno et in Lazaro nel suo d'Abbramo. In questa predica con voce publica dissero li Greci che veramente era cossi.

Nella festa della Santissima Annuntiata mi convitorno li preti della Chiesa Greca sotto il detto titolo à predicare, dove concorse quasi tutta la città, huomini e donne greche ch'appenna vi poterno entrare, il governatore ed altri latini. Ivi predicai la consustantialità del Spirito Santo, difesa nelli concilii greci, ascerita da Santi Greci, in particolare da San Athanasio in più luoghi et il mezzo addotto dagli loro Santi era il testo di San Matteo inventa est in utero he[²...]s de Spiritu Sancto e di San Luca Spiritus Sanctus superveniet inte etc., essendo concorso ad elevare Maria a generare Dio homo, efectivamente essendo fatta vera Madre naturale di Christo e di Dio. Dimostrata la consustantialità del Spirito Santo et ascerito che tale verità era stata difesa da Santi Greci con fiumi de sangue e crudelissime persecutioni, argumentai chiaramente che lo Spirito Santo proceda ab utroque; altrimenti non saria consunziale ed equale e ch'era conseguenza neccessaria di dove cavai che li Santi Greci se l'esplicavano con la prepositione per faceva l'istesso senso che à Filio; mentre tanto il Padre quanto il Figlio integrano un principio productivo individuale del Spirito Santo. In questa // (f. 525r) predica un discepolo del Scordialino che di sera mi volena ammazzare, alzato in piedi disse ad alta voce si sà ch'il Padre et Figlio è un principio individuale del Spirito Santo; dal che passò voce fra Greci che questa questione era solamente di nome et una in re con quella de Latini à Patre Filioque et la loro à Patre per Filio.

Fui convitato il Lunedì Santo da Greci à predicare nella chiesa di San Nicolo, sita nel porto, chiesa la più bella et frequentata dell'isola. Et essendo stato pochi giorni prima assalito da un gentil'huomo Veneto et interrogato quale scrittura haveva nella quale s'imponeva la confessione auricolare et sorridendo mi disse che questa era inventione de preti e frati Romani. Io l'addussi cinque scritture in senso litterale, due quorum ressiscritis, una dell'A[²...] confitentes peccata sua, una di San Giovanni Epist. can. et l'altra di San Giacomo. Ma lui ridendo e burlandosi si partì. Et perché mi constava che questa heresia più ch'ogni altra si semina nell'isola da Inglesi calvinisti e vi concorse mal'esempio de catholici e forse dell'istessi ministri ((e questo la Sacra Congregatione deve avvertire a missionarii ò altri che manda ut verbo et exemplo

sradichino questa zizania)). Però in detta chiesa greca fece una predica formata de confessione auricolare, provandola con scritture vecchie et nove e riti antichi et di gentili ed Hebrei, massime con quello riferito da Lyra et molti rabbini che quando s'offeriva il sacrificio pro peccato, l'offerente diceva li peccati auricularmente al sacerdote, per li quali offeriva il sacrificio, quale rito hebreo fù con voce alta approvato per vero dal doctor Cori Hebreo ch'in detta chiesa ascoltava la predica e fù odito dall'oditori Greci e Latini. Le critture nove ch'addusse in prova della confessione auricolare, mostrai che furno insegnate et praticate in Grecia da San Paolo et San Giovanni in Efeso; et vindicai della calumnia di Calvino San Giovanni Crisostomo addotto in contrario et addussi 18 luoghi espressi di San Giovanni Crisostomo, ove asserisce la confessione et molti luoghi di San Basilio. E perché v'erano molti preti et caloyeri confessori con industriosa destrezza introdusci la forma dell'assolutione, mostrando che dovea esser in forma indicativa e non deprecativa. Questa predica per la divina misericordia è stata di tanto frutto che in quella settimana si confessavano in gran numero Greci e Latini e fù poi detto da confessori che s'erano fatte confessioni di 25 anni, di 16, di 12 et molte d'ordinario di 3 anni et uno Latino in publica piazza s'ingenocchiò à me, dicendo ad alta voce in presenza del mio compagno ((padre salva l'anima mia, ho diece anni che non sono confessato!)). Molti Greci si confessorno alli confessori Latini, facendo prima la professione della fede Romana con universale edificazione de catholici e confusione dell'heretici neganti la confessione.

Il Lunedì Santo la sera esposto il Santissimo Sacro nella chiesa di San Marco a spese del signor governatore Alvigini predicai et così il Martedì mattina e sera et Mercoledì con sermoni indvetivi alla Sacra Commemoratione et affectivi per l'apparecchio debito; il ché causò ch'il Giovedì Santo in detta chiesa Catedrale si comunicassero quasi tutti li christiani Latini con gran edificazione de Greci.

Il Venerdì Santo la sera chiamato a predicare la passione ((anchorché l'havesse predicata in San Marco il giorno innanzi)) nella chiesa del Vescovado in Fortezza, alla presenza dell'Illustrissimo Regimento et tutti li preti chiamati papà et del protopapà, congregati per uscire in processione, predicai alla sfugita de Primato Ecclesiae Romanae con quell testo di San Luca nel horto: Rogavi pro te Petre ut non deficit fides tua. Non lo possi fare ex professo con predica formata, perché il Regimento non mi volse dare licenza; et conclusi con un'invectiva contro Calvino, pretendendo in me stesso avvilire li calvinisti e disaffetionare e discreditare il vescovo Methaxà, Greco marcio calvinista.

L'ultima predica, il Martedì di Pascha predicai l'unità della Chiesa introducendo alla fine San Giovanni Crisostomo che pregava Dio che non lo facesse morire se prima non vedesse uniti li Greci con li Latini, quello desiderio excitato in me con lacrime desiderando vedere unita la Chiesa Greca alla Latina Romana. Tutta l'audienza di Greci et Latini proruppero à pianto e cossì li benedisse e proco doppo mi imbarcai con un vascello la sera venuto dalla Soria, dove il vicario dell'Illustrissimo Rossi mi inviò //

(f. 525v) *l'incluse lettere cossì aperte come sono, di dove Vostra Signoria Illustrissima vedrà qualche prova del referito che per la fretta di partire e non perdere la comodità del vascello, tralasciai che s'autenticasse quanto succintamente in questa riferisco; mà essendo state cose publiche verranno alla notitia facilmente di Vostra Signoria Illustrissima.*

E perché confessato alla latina il sindaco nobile chiamato Cannacchia Pay [²...] Greco, fatta la professione della Fede Romana con giuramento affermò che con l'altri due sindici della città uniti desideravano ch'io restasse per predicare alli popoli dell'isola in lingua greca volgare e non litterale, quale non intendono, tenendo per certo che l'affectionaria alla Chiesa Romana, come havea affettionata la nobiltà; poiché loro vorriano ridursi sotto la cura del vescovo Latino con levarsi dalla cura del Methasà, riconoscendo tutti che alla scoperta è calvinista, havendo loro intentato con la Republica acciò fusse amesso; mà perché sta appoggiato alli popoli quali ha cattivato tiene à sua divotione e per i quatrini non erano arrivati all'intento. Però speravano che allestandoli io con le prediche per qualche tempo mostrandoli che le doctrine Catholice Romane sono de Santi Greci e che l'errori contrarii che si tengono e promovono dal vescovo Methasà sono di Calvino, facilmente s'arrivaria alla sperata unione della Chiesa Greca alla Latina, essendo l'isola del Zante scala et capo di tutta la Grecia: Affirmando che per tal'effetto haveano tutti tre come sindici della città in nome di tutta quella scritto all'Eminestissimo Signore cardinale Francesco Barberino, protettore della Grecia, ch'operasse nella Sacra Congregatione e con Sua Santità che li concedesse me per 3 o 4 anni almeno acciò instruisse quelli popoli. Altre tante istanze fece il console Latino offerendosi di sostentare me con un compagno e servitore, con darmi comodità d'una chiesa del Signor cardinale Antonio Barberino posta appresso della città con comode stanze. Questi motivi mi forzavano a rimanere, tanto più ch'era con gusto del Regimento Veneto; mà non havendo obediencia perciò dalla Sacra Congregatione non l'hò fatto, sodisfacendoli con giurarli che subito che fusse gusto e mi desse licenza detta Sacra Congregatione ritornarei; et rimasero con fede che per settembre prossimo futuro debbia ritornare.

Questo è quanto io devo riferire à Vostra Signoria Illustrissima offerendomi di tutto cuore al servitio della Santa Fede e Chiesa Romana exponendomi ad ogni fatica, viaggio et alla morte per servirla, quale desiderio in me è molto anticho et se Vostra Signoria Illustrissima si ricorderà 4 anni sono havendo io predicato il quaresimale in San Giacono dell'Incurabili di Roma, ricorse da Vostra Signoria Illustrissima per mezzo di Don Servio alla presenza dell'Illustrissimo Scannarola acciò si degnasse inviarmi à qualche missione, giaché ho studiato per quest'effetto e sono controversista Vostra Signoria Illustrissima mi richiedeva il consenso de miei superiori, quali non vi concorrono per esser io atto à servire la religione con le lettere, come hora sono in Milano per leggere et insegnare la gioventù milanese della mia religione [⁴...] giaché Dio s'è compiaciuto affectionarmi a queste genti con speranza di frutto e servitio della

Santa Madre Chiesa. Prego Vostra Signoria Illustrissima et la Sacra Congregatione a farmi degno d'esser operario di questo gran messe assicurandola non vi sarà difficoltà per parte de Signori Venetiani, sì per esserli noto il mio servitio, sì anco che verrà tutto ((cossì piacendo à Vostra Signoria Illustrissima)) il padre Bernardino nostro sacerdote, gentil'huomo Bressiano, persona del stato. Et all'ultimo io saria inviato ad tempus per predicatore, il che non è contrario alli ordini della Republica. Perfine dunque con ogni humiltà sottoposto all'ordini della Sacra Congregatione, finisco bagiando riverentemente le Sacri Vesti. Da Milano li 27 di Maggio giorno del Santo Spirito 1640.

Di Vostra Signoria Illsutrissima e Reverendissima

humilissimo servo

fra' Giovanni Gregorio di Giesù Maria, scalzo agostiniano.

2.

ARCHIVIO STORICO DELLA CONGREGAZIONE «DE PROPAGANDA FIDE», Scritture riferite nelle Congregazioni Generali, v. 206, ff. 523r-v, Μύκκνο, 20 Ιουνίου 1640.

// (f. 523r) *Illustrissimo e Reverendissimo Signore sempre Osservandissimo*

Hò ricevuto una di Vostra Signoria Illustrissima in risposta della relatione inviatagli da me delli soversi avvenuti nell'isola del Zante predicandovi; et hò inteso tal e tanta consolatione e tenerezza nell'anima mia nel riconoscere che Vostra Signora Illustrissima, Secretario della Sacrosanta Congregatione dela Fede Catholica Romana, m'assicura frà poco darmi la missione in Grecia etiandio nella Romania per poter ivi con le verità della Santa Madre Chiesa Romana svellere l'errori e coltivare quei poveri Catholici, soffocati dalle spine e zizanie hereticali, nascenti dall'avvelenate viscere de scismatici. N'ho dato e darò sempre infinite gratie alla somma misericordia di Dio che per mezzo della carità di Vostra Signoria Illustrissima mi fa degno di tanto bene, stimandolo al pari della vita eterna e con il sentimento di San Giovanni Crisostomo, più di quello; dicendo col Santo ((prestantius est pro Deo pati quam Deo frui)). Però ecce ego mitte me tenendo più che certo d'haver con la missione la virtù et idoneità requisita alla gloria di Dio, salute dell'anime ed essaltatione della Santa Chiesa Romana. Io già so leggere e scrivere bene greco e so un poco di greco litterale havendolo imparato da figliolo e nell'isola del Zante l'hò praticato quasi ogni giorno col padre Vasilopoli, sacerdote greco catholico noto à Vostra Signoria Illustrissima; et la lingua greca volgare di già ho cominciata ad imparare e parlo qualche poco, sperando al Signore che praticando 4 ò 6 mesi al più in quelle parti di poterla predicare a popoli. Dunque con somma humiltà et rassegnatione all'ordini della Sacrosanta Congregatione ed alla volontà di Vostra Signoria Illustrissima li cenno l'infrascritti desiderii,

pregandola sii servita considerarli, protestando nondimeno volere questo vuole e determina lo Spirito Santo, presidente et spirito della Sacrosanta Congregatione ed non altro.

1. Questa stagione corrente sin al mese d'Agosto et primi principii di Settembre innanzi dell'equivocatio li mari di Levante si navigano con li venti maestrali, tempi sicuri e prosperi all'andata in quei paesi; poi corrispondono li venti australi con rivolture tempi non solo travagliosi, ma più che molto pericolosi. Pertanto desideraria che la missione mi capitasse al più tardi per la metà d'Agosto, per potere calare in Venetia e partire almero per li primi principii di Settembre, tanto più che qui non vi sono le mutationi d'aria che sono in Roma ed in Regno.

2. Accennai e di nuovo accenno a Vostra Signoria Illustrissima che qui in Milano ho ritrovato un nostro religioso sacerdote Bresciano della nobile famiglia de Barbisoni, parente stretto e molto caro al Reverendissimo padre Don Horatio Barbisoni già generale della Religione Cassinese, hoggi abate di San Giorgio Maggiore di Venetia, benemerito di quella e molto potente il detto padre era sacerdote secolare in Roma e sentendomi predicare in San Giacomo ivi, si ridusse a farsi religioso della mia Religione e si chiama padre Bernardino di San Faustino e Giovita, homo di bone lettere: Per il ch'essendo del Stato Veneto di famiglia nobile ed appoggiato alli meriti di detto Don Horatio, ho per securissimo che la missione sarà molto favorita dalli Reggimenti Veneti di Levante. Et io ho sicurezza per detto mezzo prima d'im- // (f. 523v) barcarmi ottenere la figliolanza di San Marco, quale estinguerà ogni sospetto ed ostacolo che per detti Regimenti mi si potrebbero fare. Laonde lo stimarei per necessario che Vostra Signoria Illustrissima m'accompagnasse detto padre Bernardino desiderandolo lui in estremo. E quando che non si compiacesse la Sacra Congregatione di darmelo, la missione si faci a me solo per non essere ritardato da compagni bozzi.

3. Perché le constitutioni nostre proibiscono a tutti il toccare quatrini sotto pena di scomunica ((quale a parere d'alcuni è stimata comminatoria mancandovi il precetto formale ricercato dall'istesse constitutioni per il precetto ch'in detta scomunica si soppone)) ed io con le massime theologali giudicaria potermi servire dell'epicheya e toccarli per la necessità di detta missione, havendo praticato d'haver dell'impossibile il contrario. Con tutto ciò per maggior sicurezza dell'anima mia supplico Vostra Signoria Illustrissima a darli licenza per questo a maggior sodisfattione della coscienza desiderosa osservare le regole professate, etandio in quei paesi sino alla morte.

4. Perch'il mio vicario generale, superiore maggiore della mia Religione, è milanese ed ha con molt'istanze incontrario, spuntato ch'io stii in Milano lettore, com'infatti sono actualmente leggendo logica e scrittura sacra. Per detti interessi ed altri che tralascio, essendo richiesto per il consenso ò altra informatione, sono securissimo che troverà d'intoppi tali che deviaranno la missione. Pertanto supplico Vostra Signoria Illustrissima che per le notitie già havute della persona mia ed attitudine provata nel Zante, senz'altro consenso ò informatione m'invii Vostra Signoria Illustrissima la

missione, quale io con le circostanze di prudenza et riverenza al superiore porrò in essecutione.

Una di Vostra Signoria Illustrissima diretta al nostro padre Bonaventura, visitatore generale, è capitata qui in convento con la mia e perché detto padre non si ritrova in Milano mà in Genua visitando li conventi nostri del Genne[ra]lato, l'ho inviata ivi; dispiacendomi che non si ritrovi in Milano acciò potesse in compagnia di questa autenticare quest'ultimo capitolo e la mia persona, quale conosce per il spatio di 27 anni che sono religioso. Benché spero che debbia bastare quanto l'ha comunicato nel tempo che riceve una mia inviatagli dal Zante predicando lui in San Lorenzo conforme mi cenno. Per fine profondamente riverisco Vostra Signoria Illustrissima pregandola da nostro Signor Iddio ogni bene. Milano li 20 di Giugno 1640.

Di Vostra Signoria Illustrissima e Reverendissima

humilissimo oratore

fra' Giovanni Gregorio di Giesù Maria, scalzo agostiniano.

RIASSUNTO

FERMENTI RELIGIOSI A ZANTE VENEZIANO ED IL «MONDO» DI UN PREDICATORE LATINO NEL 1640

L'articolo è dedicato a un aspetto della presenza della Chiesa cattolica postri-dentina nel Levante veneziano, in altre parole alle missioni organizzate dalla Congregazione «de Propaganda Fide» allo scopo di convertire al cattolicesimo i cristiani di rito greco. In quest'ambito, abbiamo seguito passo per passo l'attività missionaria del predicatore Giovanni Gregorio di Gesù Maria, agostiniano scalzo, nell'isola di Zante durante la Quaresima dell'anno 1640. Unica nostra fonte è stata la relazione del frate indirizzata ai superiori della suddetta Congregazione, la quale descrive l'evoluzione della sua missione come un atto teatrale, ove prevalgono le scene di massima devozione, le liturgie solenni, le riunioni collettive ecc. Fondamentale per l'attuazione del suo progetto di conversione delle masse, è stato l'uso delle opere di filosofi greci antichi e dell'insegnamento di santi e padri della Chiesa orientale. Secondo l'agostiniano, le dottrine false di Calvino, già seminate nell'isola dagli Inglesi, dall'arcivescovo ortodosso di Zante e Cefalonia Nikodemos Metaxàs, dall'«heretico» Teofilos Korydaleas e dai suoi discepoli, ostacolavano la realizzazione degli ideali della propagazione della «vera fede» e dell'«unione della Chiesa Greca alla Latina, essendo l'isola del Zante scala et capo di tutta la Grecia»! Migliori alleati dell'agostiniano durante la sua lotta contro l'eresia sono stati i cittadini del luogo, i cosiddetti «nobili Greci»; i quali però hanno usato il predicatore latino per convincere i Veneziani di allontanare l'arcivescovo Metaxàs, il solito nemico loro, come «marcio calvinista».

La narrazione di Giovanni Gregorio ci ha offerto la possibilità di studiare i fermenti politici, sociali e religiosi nell'isola di Zante nel 1640 ed in particolare le differenze tra la politica veneziana e quella romana, i contrasti rapporti tra la classe dominante dell'isola e l'arcivescovo Nikodemos Metaxàs, la diffusione dell'idee e le correnti religiose. Parallelamente, nel nostro studio abbiamo cercato di guardare l'isola e l'ambiente greco-ortodosso attraverso gli occhi del missionario latino del tempo, di scoprire i metodi del suo lavoro, le paure, le speranze ed i suoi sogni, cioè d'inserirci nel suo «mondo» peculiare.

MARIA SPANOU
STATHIS BIRTACHÁS